

cuprind, aproape fatal, o greșeală de tipar în numeralele grecești; mă refer la nota pentru p. 158 (aflată la p. 212), unde, în rândul 2 de jos, lui θ îi lipsește linia superpusă, mascând astfel eroarea comentatorului. Volumul se încheie cu un „index des noms” foarte inegal: la unii autori antici cunoscuți se dau explicații amănunțite (Aristarh, Ptolemeu etc.), la alții — poate mai puțin cunoscuți — nu se spune nimic; la fel procedează Mugler și cu autori mai noi: Heiberg e prezentat pe larg, dar „Wurm, Fr.” are doar o trimitere (numai la vol. I, deși mai apare și în vol. III, p. 168). S-ar părea că au fost cuprinse în indice numai numele citate în introducere și în notițele de prezentare a fiecărui tratat, nu și numele care apar numai în aparatul critic.

La sfârșitul recenziei întîiului volum din ediția lui Mugler mi-am exprimat rezerva față de eventualele rezerve filologice în judecarea unei opere nefilologice. Strădaniile savantului editor nu au nevoie de aprecierile mele. Îmi îngădui însă o dorință. Dacă prima ediție critică (a lui Heiberg) s-a dovedit în curînd incompletă, să-i fie hărăzită și lui Charles Mugler descoperirea de texte noi: sînt convins că ar fi fericit să reediteze impresionantul corpus, îmbogățit și împlinit.

Traian Costa

CICÉRON, *Aratea. Fragments poétiques*. Texte établi et traduit par Jean SOUBIRAN. Paris. Les Belles Lettres, 1972. [3] f. + 317[-318] p. din care o parte duble. (Collection des Universités de France)

Din capul locului trebuie să spun că îmi vine foarte greu să scriu despre această carte, a cărei apariție este, incontestabil, un eveniment. Soubiran ne amintește (p. 146-147) că secolul acesta, în afara *Arateilor* compatriotului nostru Victor Buescu (mort acum cîțiva ani), a contribuit la cunoașterea operei poetice a lui Cicero doar prin W. Morel (*Fragmenta etc.*, 1927, p. 66-79: nu cuprinde *Aratea* și traduceri din tragedii grece), W. W. Ewbank (*The poems of Cicero*, 1933; aspru judecată de Buescu și neconsultată de noul editor), trei ediții ale lui A. Traglia (1950-1952, 55 și 91 pagini; 1962, 153 pagini, fără aparat critic; 1963, 142 pagini; Soubiran a folosit-o numai pe a doua) și una a lui E. Panichi (numai *Aratea*, 1969). Dar din cele șapte ediții pe care le-am înșirat, Soubiran consideră că numai a lui Buescu și a lui Traglia sînt demne să figureze printre cele care „ad emendanda carmina plurimum contulerunt” (p. 153, 155); cum ediția lui Traglia e lipsită de aparat critic, rezultă că rămîn în competiție doar Buescu și Soubiran. De aici dificultatea pe care, sînt sigur, ar întîmpina-o oricare dintre noi recenzînd amplul volum al profesorului de la universitatea din Toulouse (-Le-Mirail).

Întîina introducere (p. 1-147) are de înfruntat probleme grave. Întîiul capitol e de istorie literară exterioară, prezentînd opera poetică a Arpinatului, în perioada de tinerete („une jeunesse étendue jusqu'à la quarantaine”, p. 26; *Pontius Glaucus*, pomenit numai de Plutarh, din care nu ni s-a păstrat nimic; *Nilus* și *Vzorius*, cunoscute numai prin titluri; *Alcyones*, din care ne-au rămas aproape doi hexametri; *Aratea*, singura cunoscută și prin tradiție directă în parte, datînd din anii 90-89; *Thalia maesta*, cu titlul incert, redusă la un vers și un cuvînt; în fine *Limon*, din care avem cele patru versuri despre Terențiu) și „epopeile de maturitate” (*De consulatu suo*, din anul 60; *De temporibus suis*, din anii 55-54: numai referințe, deși la p. 149 și 307 sînt numite fragmente; *Marius*, probabil între anii 57-54: un singur fragment mai mare de un vers — sau de un cuvînt: numai din autoreferințe știm de o epopee închinată expediției lui Caesar în Britania, din anul 54, care poate că nici n-a fost publicată). A treia vîrstă poetică (E. Castorina o numește „anti-poetică”) a lui Cicero, bătrînețea, ne-a lăsat doar traduceri întîmplătoare ale unor pasaje sau versuri răslețe din Homer, din cei trei tragici sau din alți poeți, vestiți ori anonimi (toate din anii 45-44, sau reluate în tratatele filozofice ale acelor ani; multe pasaje par să fi făcut parte din izvoarele grecești ale tratatelor), precum și cîteva „epigrame”, suspect de puține și aproape toate suspecte. Aceasta este întreaga lui operă poetică, „păstrată” într-un fel parcă anume hărăzit să furnizeze cîmp de exercițiu — ori de bătaie! — sagacității și combativității, uneori numai imaginației filologilor, începînd chiar cu Cicero.

Al doilea capitol a introducerii lui Soubiran e consacrat prestigiului poetic al lui Cicero, văzut atît prin judecata criticilor (antici), cît și prin influența lui asupra poezilor de după el; „le bilan est décevant” (p. 69) din amîndouă punctele de vedere. „Detractorii” s-au manifestat chiar în timpul vieții sau curînd după aceea, printre ei figurînd Cassius Seuerus, Seneca filozoful, Quintilian, Tacit, Martial, Iuvenal, Plutarh... Această unanimitate a unei

Intregi pleiade în denigrare, unică în literatura veche, Soubiran o explică în felul următor: „Cicéron fit du tort à ses propres poèmes, d'abord en les vantant au delà de toute discrétion, et surtout en produisant des œuvres en prose d'une exceptionnelle qualité” (p. 71); de aici antiteza schematică a lui Cassius Seuerus: Cicero poet prost, Vergiliu prozator prost. Înfruntarea lui Cicero asupra poeziei de după el n-a fost studiată sistematic niciodată, piedicile fiind considerabile și în parte de neînălțurat; din cele vreo 870 de versuri păstrate, cam 760 sînt traduse: poezii de mai târziu îl imită pe Cicero — ori originalul grec? cînd Cicero (în poezia originală) și Lucrețiu coincid, cine pe cine a imitat? nu cumva amîndoi pe Ennius, cum putea face și Vergiliu? Situația nu e cu nimic mai limpede nici pentru Ovidiu ori pentru secolul I al erei noastre; mai târziu, doar erudiți ca Suetoniu, Gellius, Macrobiu (?) sau comentatori ca Serulius par să-l fi avut în minte.

„Interesul literar” pentru poezia lui Cicero a reînviat, spune Soubiran (capitolul III; p. 86), abia în ultimii ani, dar nu atît în legătură cu opera originală („Cicéron poète de génie: une illusion de celui qui, en politique, s'en fit beaucoup d'autres...”, p. 87) cît pentru traduceri („une occasion rare de dégager à la fois la conception antique de cet exercice et les tendances personnelles de notre poète”, *ibid.*). *Arateele* sînt „în principiu o traducere fidelă”, dar... cu numeroase inexactități, confuzii (Germanicus va fi cumult mai riguros), „avec une superbe ignorance des réalités astronomiques” (p. 91); practic, Cicero prescurtează uneori, alteori adaugă (...după edițiile comentate care existau deja); în ultimă instanță, el „prétend donner à ses compatriotes, plutôt qu'une image exacte du poème aratéen, un nouvel Aratos en latin” (p. 88), încercînd cu culorile proprii poeziei latine, încercare interesantă, „où éclatent déjà l'intelligence et les dons littéraires de l'adultescentulus qui la conçut” (p. 93). Mai puțin ambițioase, traduceri din Homer și tragici sînt mai izbutite (după o experiență literară și de viață de aproape o jumătate de secol!); totuși, nu lipsesc nici acum micile „remanieri” ori... greșeli (Ulise argian), metaforele și epitele „homeric” sînt de obicei suprimate, sau înlocuite cu altele, iar notațiile descriptive și pitorești se multiplică. Sofocle e și el „dezvoltat”, cîteodată însă în mod fericit; între *δενῆς Ἐχιδνῆς θρέμμα* și *τὸν τε χροσέων* (*Trach.*, 1099; la Cicero v. 41 și 43: simplificare? confuzie între Echidna și hidra din Lerna?), traducătorul intercalează versul *haec interemit tortu multiplicabili*, iar următorul vers, sofocleic, *draconem auriferam optulu adseruantem arborem*, reprezintă un „remarquable effet métrique qui traduit la longueur du dragon: s'enaire composé de cinq mots longs reliés les uns aux autres par éllision, sans un seul intermot net” (p. 275, nota 3), ceea ce se poate aplica în parte și „interpolării”. Un studios atît de avizat și de consumat al versificației este, nici vorbă, în largul lui în amănunțitul paragraf despre limbă, stil și metrică (p. 96—105). Din acest punct de vedere, *Aratea* (datată acum 89/86!) e singurul jalon între Ennius și Lucrețiu; stilistic, marele fragment din *De consulatu suo* constituie „le moule (...) tout prêt dont bientôt sortira l'*Enéide*” (p. 100); metrica epică îl apropie și mai mult pe Cicero de Vergiliu, în structura versului, în clauzule, iar senarii nu sînt deloc departe de eleganța trimetrilor lui Varius, Ovidiu și Seneca (p. 105).

Aceste trei capitole din introducerea lui Soubiran alcătuiesc de fapt o solidă monografie a poetului Cicero: peste o sută de pagini de adîncă istorie și critică literară și de înaltă metodă filologică, multe sute de „note”, uneori de zeci de rînduri pe care alții le-ar fi dilatat în articole independente, o întinsă bibliografie (numai nota 2 de la p. 87—88, despre arta traducerii la Cicero, consemnează vreo douăzeci de referințe mergînd din 1868 pînă în 1970, de la articole mărunte la disertații dactilografiate) și, poate faptul cel mai remarcabil, o desăvîrșită obiectivitate în privința autorului cercetat, fără supraaprecieri și fără prea facile persiflări. Sînt cu atît mai — nici nu știu cum să spun — mai neașteptate cîteva mici „mizerii” bibliografice care trebuie să-i fi făcut multe zile negre savantului editor: nu atît că n-a reușit să consulte disertația din 1922 a lui E. Koch (*Ciceronis carmina historica restituta atque enarrata*, Greifswald) ori cartea din 1941 a lui H. Emond (*Zweite Auflage im Altertum*, Leipzig), cît, cum am arătat, că i-au fost inaccesibile trei din patru ediții ale operei poetice ciceroniene; și e vorba, cu toate acestea, de cărți apărute în ultimele decenii la Londra, Roma ori Milano: să mai oftăm că nu avem bibliotecă complete? Dar mai adaug ceva; în nota de la p. 127(—128), Soubiran scrie: „Quoique ce volume (Iste R., VII) du Pauly-Wissowa porte la date de 1949, la plupart des articles, dont celui-ci, sans doute, étaient rédigés dès 1939, si bien que K. Büchner ignore l'édition de V. Buescu, parue en Roumanie en 1941”; dar iată cum stau lucrurile: prima parte a volumului VII (A) din Pauly-Wissowa, cea în care se află articolul despre Cicero („XIII. Halbband”), a apărut efectiv în 1939, cînd Büchner n-avea cum să știe de ediția lui Buescu!

Al patrulea capitol al introducerii ne înfățișează detaliat (p. 106—145) tradiția manuscrisă a *Arateelor*, cu o adevărată profuziune de elogii aduse lui V. Buescu, „qui a fait faire des progrès décisifs à l'histoire de notre texte” (p. 106), a cărui ediție, reproducă anastatic

la Hildesheim în 1966, este socotită drept „étude fondamentale à laquelle on ne saurait se dispenser de recourir, pas plus qu'à l'abondant appareil critique complété par les pp. 281—329 d'*Appendix critica*” (p. 106, nota 1), care a „revelat” manuscrisul T (p. 113; siglele lui Soubiran fiind identice cu ale lui Buescu, nu mai e nevoie să le explic), a utilizat pentru prima oară manuscrisele K (p. 114) și A (p. 119), a dat „une description minutieuse, à laquelle il suffit de renvoyer” (p. 120, nota 5 de la pagina precedentă) pentru manuscrisul M (singurul folosit în original de Soubiran; p. 163, numărul manuscrisului e greșit tipărit), a descoperit manuscrisul S (p. 121); în ansamblu, ediția lui Buescu „représente un énorme progrès et demeure fondamentale pour l'histoire du texte” (p. 146). Manii compatriotului nostru pot fi satisfăcuți de atâtea omagii.

...Dar stema propusă de Soubiran (p. 132, 136—137) o modifică pe a lui Buescu. Întîi, Soubiran presupune că din H descinde un „h”, care lipsește din stema lui Buescu (Buescu, p. 104); dar acest h nu e nimic altceva decît c o n s e n s u l manuscriselor B C K T L (Soubiran, p. 128, n. 3; cf. Buescu, p. 163). Într-al doilea rînd, Soubiran presupune că numai T derivă direct din „h”, în timp ce între acesta din urmă și B (L) C K s-ar interpune un „h'”, care s-ar deosebi de „h” nu în text, ci în scoli. Filiația avansată de Soubiran pentru prima familie este „moins simple que celle de V. Buescu”, dar „elle revient au même pour la valeur à accorder aux mss B C K T (L)” (p. 132), ea lăsînd neexplicate doar un număr înfim de acorduri aberante; citez din argumentare un pasaj mai lung, dar de importanță metodologică: „Mais il n'est jamais exclu que deux mss indépendants se rencontrent sur la même faute [sar peste exemple]; et l'on ne doit pas, d'autre part, sous-estimer le travail de collation, révision et émendation des intermédiaires perdus: devant un modèle portant deux leçons, deux copistes peuvent choisir différemment, et d'ailleurs le premier n'a pas forcément sous les yeux toutes les corrections que lira plus tard le second” (p. 131, n. 2). În al treilea rînd, Soubiran intervine în stema celei de-a doua familii, plasîndu-l pe S nu în dependență directă de Z, ci de M; totodată, învățatul francez înlătură din stemă ediția princeps (Veneția, 1488, G. Valla etc.; e la Buescu), fără să combată (ori să citeze măcar) demonstrația lui Buescu (p. 84—85; la fel credeau Dupuy, Orelli, Winterfeld), anume că e reprezentă în mod neîndoios un manuscris.

Din schița de istorie a textului (p. 138—145), trebuie subliniată divergența dintre manuscrise și citate, de cinci ori la însuși Cicero (cînd își citează *Aratele* în *De natura deorum*); e preferabil să urmăim tradiția directă ca Büchner, ori tradiția indirectă ca Maybaum? Soubiran e aproape convins „que ces divergences reflètent une incertitude textuelle remontant à l'Antiquité, voire à l'auteur lui-même” (p. 141) și trimite la un studiu al lui N. I. Herescu și la cartea deja pomenită a lui Emond, pe care am menționat că n-a putut-o consulta.

Introducerea se încheie cu înșirarea unor ediții, „après la liste quasi-exhaustive dressée par V. Buescu” (p. 145). „Conspectus siglorum” (p. 150—152) se referă, în ce privește tradiția indirectă, numai la operele lui Cicero, în timp ce pentru celelalte surse „on s'est contenté d'une rédaction simplifiée qui ne dispense pas le chercheur de se reporter aux éditions critiques” (p. 148).

Și acum, despre textul *Arateelor* (p. 158—195). Soubiran adaugă, pentru prima oară într-o ediție a acestei opere, un fragment, „IV bis”, din Isidor, de trei cuvinte, cu suprimarea altor două cuvinte dintre ele; editorul urmează astfel sugestia lui G. Kauffmann (1888); la C. F. W. Müller (1879) fragmentul era plasat printre „incerta”. Apoi, revenind la Baehrens și urmîndu-l pe Traglia, el respinge unificarea într-un singur fragment (X Buescu) a celor „patru” versuri (exact: două versuri complete, unul incomplet plus un cuvînt, la Soubiran), deși autocitatul ciceronian mi se pare limpede unitar, coresponzînd unui pasaj unitar din Aratus; consecința: de aci pînă la fr. XXIII (Soubiran) numeroarele diferă de a lui Buescu, cum diferă și la următoarele trei (fr. XXV Buescu e plasat înainte de XXIII și XXIV) și așa mai departe; de fapt, succesiunea fragmentelor la Soubiran o reproduce întru totul pe a lui Traglia (și, cu o unică excepție, pe a lui Baehrens). Editorul face șapte conjecturi în text, toate la fragmentul păstrat pe cale directă: v. 109 *uepres(uenter)* la Buescu, 138 *tundit* (conjectura lui Buescu e *pandit*; manuscrisele au *candit*, *candel*, *candent*, *clarent*, *condit*), 185 *lumen* (*lumina* Buescu, ca în două manuscrise și în ediția princeps, despre a cărei valoare vezi mai sus), 247 *super ardet* (*superarit* Buescu, *superaret* în manuscrise), 341 *tectos* (*cerlos* Buescu), 420 *uir* (*ul* Buescu și toate manuscrisele) și 475 *surgens* (*fugiens* Buescu și toate manuscrisele). În plus, în aparatul critic Soubiran mai sugerează *isse* în v. 14 (pentru *esse*), *noctu* la 76 (în loc de *nocti* sau *nocte*), apoi o lacună după v. 124, *curuae* la 180 (pentru *clarae* din manuscrise și *crebrae* propus de Buescu în apendicele critic, dar cu semn interogativ) și altă lacună, de două emistihuri, în v. 463, cu o restituție posibilă în „notele complementare” (p. 229) și cu suprimarea lui *est* final (prezent în toate manuscrisele).

Ce s-a întâmplat însă cu cele vreo treizeci de conjecturi ale lui Victor Buescu, cel atât de apreciat și de lăudat în introducere? Soubiran le acceptă numai pe acestea trei: v. 14 *calenas* (unde Buescu, precum mărturisește el însuși la p. 122, fusese anticipat de Dupuy în 1573; de aceea Soubiran nici nu-l citează pe Buescu în aparat), 314 *conizum* (Soubiran o citează ca variantă din Π^2 , cu semn de întrebare, dar la p. 128 semnul de întrebare lipsește; Buescu nu cunoaște nici o atestare a conjecturii sale; editorul francez menține însă apoi în text *caeli* și amintește, în aparat, propunerea lui Buescu, *caelo*, adăugînd „fort. recte”: Buescu demonstrase că prima conjectură o antrenează pe cealaltă!) și 429, *ui corpori* (textul lui Buescu „semble le meilleur”, spune nota traducerii). Dacă ținem seamă că Soubiran îi restituie lui Dupuy *calenas* și afirmă, cu sau fără semn de întrebare, că „varianta” *conizum* apare printre corecțiile unui manuscris, rezultă că noul editor admite o singură conjectură din cele datorate lui Buescu, ceea ce distonează cu atmosfera festivă a întregii introduceri... Cu celelalte ce s-a întâmplat? La fr. XVI (Soubiran; XV Buescu), 3, aparatul critic tace, iar nota complementară de la p. 200 îl pomenește pe Buescu fără să spună că propunerea *uero* îi aparține; la XXV (= XXIII Buescu), 2, Soubiran citează conjectura lui Buescu în aparat, iar notele tac; la 138 (fragmentul mare), conjectura lui Buescu e consemnată în aparat (și notă), ca și la 206; la 224 numai în aparat, ca și la 273, 292, 307 (dar aci și în notă, ca la 355 și 395, unde aparatul apreciază „fort. recte” conjectura lui Buescu, nota o numește „très défendable”, textul rămîne însă neschimbat); la 410 aparatul tace, ca și la 419; Buescu mai e citat la v. 471, iar la 472 numai în notă. Toate celelalte conjecturi ale lui Buescu sînt trecute cu desăvîrșire sub tăcere, ca și aproape toate cele numai sugerate de Buescu (în aparat sau în apendice); la fel aproape toate cele 15 lecțiuni ale manuscriselor care au fost adoptate în text pentru prima dată de Buescu (Buescu, p. 137–138). Nu e, atunci, de mirare că notele, complementare sau nu, resping de prea multe ori interpretările lui Buescu („n’a guère de sens”, p. 198; „la traduction — a lui Buescu, firește — est du reste peu intelligible”, p. 224; chiar și cînd interpretarea lui Buescu e acceptată de Traglia, ca la p. 207; etc. etc.). De fapt, numai două locuri din notele complementare admit fără rezerve interpretările savantului român (p. 227, 229).

Să-i acordăm însă lui Soubiran ce i se cuvine. Chiar dacă i-ar putea reproșa cineva că nu a înregistrat toate conjecturile ultimului mare predecesor, nimeni însă nu e îndreptățit să-i obiecteze că nu le-a admis, pe toate sau numai cîteva. Nici eu nu sînt convins, de pildă, de conjectura lui Buescu la v. 410, împotriva căreia s-ar putea cita *candore relucen[t]* din *Carmina Latina Epigraphica*, 3, 1910, 2 (lipsește, evident, din „loci similes” la Buescu; expresia ar fi „Enniana, ut uid.”, ad 108); cf. și IX, 1. În *C.L.E.* 3 găsesc încă un loc de eventuală inspirație ciceroniano-arateică: (*Arat.*) 286 ~ *C.L.E.*, 3, 2133, 5. Departe de mine gîndul de a crede că acest exemplu e singurul în care putem să nu fim de acord cu Buescu, dar asta e altă problemă, care nu trebuie dezbătută acum și aci.

Comentariul lui Soubiran cuprinde o serie întreagă de lucruri remarcabile din multe puncte de vedere, ca semnalarea pasajelor unde Cicero a „dezvoltat” textul grec (de exemplu la p. 197), unde Cicero nu l-a înțeles pe Aratus (p. 205–207; etc.) sau a putut avea în mină un text diferit de al nostru (p. 221); altele se subliniază că unele erori astronomice (ale lui Cicero și) ale lui Aratus se explică prin eventualul izvor (p. 216: coordonatele cereștii sînt valabile, după calcule moderne, pentru perioada din jurul anului 1000 î.e.n.! dar cf. și p. 227–228); îl corectează Cicero pe Aratus utilizînd un glob ceresc? vezi p. 218 (și p. 93, n. 2). *Aratea* sursă posibilă pentru *L’enfant grec* din *Orientalele* lui Victor Hugo (p. 226–227)? Dar la nota 1 de la p. 167 aș prefera scurtarea iambică a lui *diu* (cf. Ernout – Meillet!). Menționez apoi foarte utilele figuri de la p. 214, 220 și 222, discutarea strînsă a problemelor de astrotezie (p. 223; etc.), descoperirea unei greșeli de interpretare în *Thesaurus* (p. 233, n. 14). În general, comentariul — mai ales astronomic — e mult mai detaliat decît la Buescu: și pentru acest lucru trebuie să-i fim pe deplin recunoscători lui Soubiran.

E de la sine înțeles că restul volumului pune cu mult mai puține probleme.

Cu privire la textul propriu-zis, merită să fie apreciată minuțioasă discuție a cuvîntului final din faimosul vers *cedant arma togae, concedat laurea laudi* (*De cons. suo*, VI), citat numai în felul acesta de Cicero însuși, dar cu *linguae* în toate celelalte mărturii antice. Soubiran nu crede că avem de-a face cu o „variantă de autor”, ci cu o substituție răuvoitoare a dușmanilor lui: „Qui sait, même, si le vers ne fut pas récité sous cette forme, par dérision, lorsque la tête et les mains de l’orateur furent clouées sur les rostres (...)”? Jetant la confusion dans les esprits, cette nouvelle version finit, malgré sa bizarrerie, par passer pour le texte authentique, même aux yeux de critiques bien intentionnés” (p. 260). Să mai amintesc, pentru nu mai puțin vestitul o *fortunatam natam me consule Romam*, multele atestări și diferitele explicații adunate de Soubiran? sau pătrunzătoarea analiză stilistică

a spondaicului *flauit ab Epiro lenissimum Onchesmites*? Conjecturile din aparat la *De cons. suo*, VIII, nu interesează aci, dar la fr. II, v. 75, adaug încă un loc similar din *C.L.E.*, 3, 2152*, A, 3. La fragmentele din *Marius*, Soubiran nu citează interesantul studiu al lui Trencsényi — Waldapfel Imre, *Quercus Mariana* (în „Filológiai Közlöny”, 1958, 3—4, p. 714—728; e menționată însă, la p. 87—88, altă lucrare a savantului maghiar, despre Cicero traducător al poezilor greci). Tot la *Marius*, fr. IV, trimiterea la Dessau, *I.L.S.*, 9456, 13, poate fi completată iarăși cu *C.L.E.*, 3, 2294*, 10, dar locurile din Bücheler pentru banalul *hic situs est* puteau foarte bine lipsi (p. 268, n. 2).

Din aceste serii de note complementare, remarc la p. 258 „filoacademismul” ... toponomic al lui Cicero, iar la p. 270 posibila influență a lui Cicero traducând din Homer asupra lui Du Bellay (apropierea o găsesc și la Trencsényi — Waldapfel, *Quercus*..., p. 717); Cicero critică... după moartea lui Caesar cinismul acestuia (p. 276, n. 2) și interpretează un loc din *Odiseea* altfel decât V. Bérard (p. 285). Lectura comentariilor la cele patru fragmente „incerta aut spuria” e suficientă pentru a ne convinge de neautenticitatea a cel puțin trei din ele. Distribuția acestor note complementare în patru grupuri le face uneori greu de găsit, și pentru că multe pagini nu au nici o numerotare (de pildă de la p. 234 la 241; de altfel paginația dublă a textelor e adesea defectuoasă — nu numai în acest volum — și întotdeauna nefolositoare); ar fi fost cu mult mai comod pentru cititor să aibă notele complementare adunate toate laolaltă la sfârșitul cărții: dar Soubiran nu are nici aici nici o vină.

Tabelele de concordanță (p. 305—308) sînt foarte utile, dată fiind marea deosebire dintre diversele ediții; un singur exemplu: fragmentul I (Soubiran) al traducerilor din „alți poeți greci” (în speță Solon) are numărul 48 la Baehrens (*F.P.R.*), 33 la Morel (*F.P.L.*) și 84 la Traglia. Folosirea indicelui de nume (p. 309—313) e îngreuiată de sistemul de siglare și numerotare a fragmentelor. Binevenită este, la traduceri, indicarea pe margini a pasajelor grecești corespunzătoare, superfluu reluată însă în aparat.

La sfârșitul acestei prea lungi prezentări, de a cărei dezordine nu cred că sînt singur vinovat, nădăjdiesc că e clar cel puțin un lucru, anume că rezervele exprimate față de lucrarea lui Soubiran se referă aproape exclusiv la atitudinea lui, practică, față de *Aratea* lui Buescu; bănuiesc că orice român ar cădea în culpă cam în egală măsură cu mine. Aceasta nu mă împiedică însă să socotesc și să spun în încheiere că avem sub ochi o carte meritorie, care nu va fi înlocuită vreme îndelungată.

Traian Costa

Jerzy KOLENDO, *Le traité d'agronomie des Saserna*. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1973, 83 p. în 8° (Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk o Kulturze Antycznej. Archivum filologiczne).

Despre perechea de agronomi latini cunoscuți sub numele de Saserna (tatăl și fiul) dispunem de puține informații, în afară de știrea confirmată de mai multe izvoare după care tratatul *De agri cultura* ar fi fost scris la o dată de căutat între 146—57 î.e.n., altfel spus între lucrările similare ale lui Cato și Varro. Din păcate, în legătură cu alte aspecte ale carierei lor sîntem reduși la conjecturi, iar din opera însăși care le-a asigurat faima nu ne-au mai rămas decât 15 fragmente.

În aceste condiții, e o sarcină anevoioasă aceea pe care și-a asumat-o Jerzy Kolendo, tînr învățat de mare merit, care și-a închinat aproape toate ostenețile de pînă acum studiului agriculturii în antichitate, cu specială privire asupra tehnicii muncilor cîmpenești și a relațiilor agrare la romani. Lucrarea pe care o semnalez nu se depărtează așadar de lucrările mai vechi ale autorului, ceea ce o deosebește de ele fiind doar împrejurarea că, în cazul de față, el face și muncă de filolog, editînd fragmentele care-l interesează extrase din operele agronomilor mai noi.

Pentru un profan, crîmpeiele de care vorbesc prezintă un interes mediocru. Ele n-au preț decât în ochii cuiva care cunoaște literatura antică de specialitate și care poate aprecia cu autoritate ce e nou și original în învățătura celor doi Saserna despre munca cîmpului și despre celelalte activități legate de exploatarea domeniului. E tocmai ceea ce și-a propus să facă cercetătorul polonez care, după o parte introductivă unde examinează știrile despre vremea și obșria celor doi autori și înainte de a ne îmbia cu textele editate sub titlul *Sasernarum patris et filii De agri cultura fragmenta*, își oprește atenția asupra unei întregi serii de probleme legate fie de condițiile de exploatare ale domeniului, potrivit experienței acumulate din strămoși, fie de tehnicile preconizate în cultura măslinului și a viței.